

О.В.Романько*

ПІДРОЗДІЛИ СХІДНИХ ЛЕГІОНІВ У НІМЕЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛАХ (1941–1945 рр.)

У статті зроблена спроба розгляду історії створення й застосування підрозділів східних легіонів німецьких збройних сил у роки II світової війни.

Готуючись до війни із СРСР, керівництво Німеччини розглядало його як “штучне й крихке об’єднання великого числа націй, етнічний конгломерат, позбавлений внутрішньої єдності”¹. Тож як один із варіантів швидкого завершення війни й повоєнного облаштування “східних територій” планувалося розчленування СРСР і залучення до співпраці неросійських народів. Це мало відбуватися одразу за кількома напрямками, головними з яких були політичний і військовий. Наслідком цього стало створення з представників кавказьких і тюркських народів СРСР підрозділів так званих “східних легіонів”.

Не можна сказати, що ця проблема за останні 50 років не висвітлювалася в історіографії, присвяченій II світовій війні. Так, згадки про легіони трапляються в працях радянських (Х.М.Ібрагімбейлі, Р.С.Корхмазян, А.Романов)² і зарубіжних, перш за все західнонімецьких, авторів (І.Гофман, Ф.Зайдлер, Г.Нойлен)³. Якщо працям радянських істориків було властиве приниження значення цих формувань (їхніх учасників трактували як звичайних зрадників), то зарубіжні дослідники зайняли виважену позицію, намагаючись із цифрами та фактами проаналізувати проблему створення й застосування легіонів як військово-політичного явища часів війни. Окрім того, характерною ознакою радянської історіографії була велика кількість фактичних помилок (утім, це стосується всієї теми іноземних добровольчих формувань із числа радянських громадян).

Від 1991 р. ситуація змінилася. Так, у російській історіографії з’явилися нові дослідники цієї тематики (В.П.Галицький, І.А.Гілязов, С.І.Дроб’язко та ін.)⁴. Можна сказати, що всі вони розділилися на три напрями: представники першого залишилися на позиціях радянської історіографії, другого – прийняли концепцію поміркованого напрямку західної історіографії, яка досліджувала тему східних легіонів, не політизуючи її, а третього – приєдналися до тих західних і емігрантських істориків, які вважали бійців цих формувань перш за все борцями зі сталінським режимом і російським імперіалізмом.

Серед американських і західноєвропейських (ненімецьких) істориків також є такі, кого цікавить ця проблема. На наш погляд, найзначнішими серед них є Г.Гутерман (Нідерланди), А.Муньос і Д.Нейфцигер (США)⁵.

Ступінь розробки цієї складної проблеми за останні півстоліття не дуже змінився. Автори продовжують досліджувати підрозділи східних легіонів, ігноруючи системний підхід: із одного боку, вивчається система їх організації й вишколу або бойового застосування, а, з іншого – історія підрозділів подається не в комплексі, а ізольовано – по окремих театрах бойових дій.

Таким чином, метою даного дослідження є обґрунтування тези про те, що східні легіони були свого роду унікальними військовими формуваннями в складі іноземних добровольчих частин вермахту й, у зв’язку із цим, переосмислення їх військово-політичної ролі. Дослідницьким завданням статті є з’ясування причин створення легіонів, аналіз системи їх організації, підготовки, бойового застосування та факторів, що на це впливали.

* Романько Олег Валентинович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Кримського державного медичного університету і.м. С.І.Георгієвського, Сімферополь.

Необхідно відзначити, що зміни, які відбулися в пострадянській історіографії, зумовлені введенням у науковий обіг нових матеріалів із раніше недоступних архівних фондів, а також можливістю працювати в зарубіжних архівах (найбільш корисними серед яких є Федеральний військовий архів ФРН (Bundesarchiv-Militararchiv) у Фрайбургу; зібрання рукописів Центру військово-історичних студій при штабі бундесверу (Besitz des Militargeschichtlichen Forschungsamtes) у Потсдамі; головна картотека колишніх військовослужбовців вермахту (Die Auskunftsstelle für Wehrmachtnachweise) у Берліні). Серед вітчизняних архівів найбільшу цінність у даному випадку становить Держархів Автономної Республіки Крим.

Виникнення східних легіонів датується жовтнем 1941 р., коли військова розвідка (абвер) розпочала роботу зі створення із числа радянських військовополонених частин спеціального призначення, покликаних сприяти просуванню німецьких військ на Кавказ і в Центральну Азію. Окрім виконання спеціальних завдань (боротьба з партизанами й розвідувально-диверсійна діяльність), особливий склад мав сприяти пропагандистській роботі й залученню на німецький бік перебіжчиків із представників кавказьких і середньоазіатських народів, а також брати участь в організації антирадянських повстань на території національних республік⁶. Підрозділи мали формуватися в тиловому районі групи армій “Південь”. Це було пов’язано з тим, що саме тут було захоплено багато військовополонених, які належали до “монгольських народностей”⁷.

Туркестанський полк (Turkestanisches Regiment) став першим таким формуванням у складі вермахту на Східному фронті. Його було сформовано згідно з наказом генерал-квартирмейстера сухопутних військ Е.Вагнера (“Про створення охоронних сотень із військовополонених туркестанської й кавказької національності” від 15 листопада 1941 р.) при 444-й охоронній дивізії, що оперувала в тиловому районі групи армій “Південь”⁸. Полк складався із чотирьох піхотних рот під орудою німецьких офіцерів і фельдфебелів і вже взимку 1941–1942 рр. ніс службу з охорони тилу на терені між гирлом Дніпра й Перекопом. За документами вермахту туркестанський полк проходив як 811-й піхотний батальйон. При 444-й дивізії передбачалося згодом створити ще кілька подібних батальйонів⁹. Проте, унаслідок рішення головнокомандування сухопутних військ (Oberkommando der Heer – ОКГ) централізувати й упорядкувати процес створення та використання підрозділів східних легіонів, його було виведено з компетенції штабу 444-ї дивізії. Це зумовлювалося планами німецького військово-політичного керівництва щодо проникнення на Кавказ та в Середню Азію, де цим підрозділам відводилася особлива роль. Тож 30 грудня 1941 р. ОКГ приступило до формування кількох східних легіонів, які й були створені протягом першої половини 1942 р., перед наступом німців на Кавказ.

Ці легіони мали бути одночасно запасними частинами, а також вишкільними центрами з підготовки особового складу для дій на фронті. Тож місцем їхньої дислокації було обрано глибокий тил – територію Польщі, де протягом січня – лютого 1942 р. було сформовано 4 легіони. Так, 13 січня 1942 р., згідно з наказом начальника озброєнь сухопутних військ і головнокомандувача армією резерву було створено туркестанський легіон (центр формування – станція Легіоново) й кавказько-магометанський легіон (центр формування – станція Єдлін)¹⁰. А вже з лютого надійшов наказ про формування грузинського (пункт формування – Крушино) й вірменського легіонів (пункт формування – Пулави)¹¹.

Щодо етнічного складу з’єднань, то спочатку туркестанський легіон складався з узбеків, казахів, киргизів, туркменів, каракалпаків і таджиків; кавказько-магометанський – із азербайджанців, дагестанців, інгушів і чеченців; грузинський, окрім грузинів, складався з осетинів, абхазів, адигейців, черкесів, кабардинців, балкарців і карачаївців. Однорідний національний склад був лише у вірменському легіоні¹².

Аби зробити підрозділи мононаціональними, 2 серпня 1942 р. кавказько-магометанський легіон було перейменовано на азербайджанський, а з його складу (як і зі складу грузинського легіону) виведено представників гірських народів, із яких створили північнокавказький легіон (центр формування – Весоле)¹³. 15 серпня 1942 р. в Єдліні з волзьких татар, башкирців, марійців, мордвинів, чувашів і удмуртів було створено волзько-татарський легіон¹⁴.

Загальне керівництво процесом створення й вишколу національних формувань здійснював штаб підготовки східних легіонів (Aufstellungsstab der Ostlegionen), який 23 січня 1943 р. було перейменовано на штаб командування східних легіонів (Kommando der Ostlegionen). Узимку й навесні 1942 р. цей штаб розташовувався в Рембертові, а влітку його було переведено до Радома. Командувацем східними легіонами в Польщі було призначено полковника Р. фон Гайгендорфа, який спочатку мав права полкового, а з 1943 р. – дивізійного командира¹⁵. У своїх діях полковник Гайгендорф керувався директивою для формування східних легіонів, яку 24 квітня 1942 р. видав начальник загального управління командування армії резерву піхотний генерал Ф.Ольбрихт¹⁶.

Основним контингентом для поповнення особового складу підрозділів (принаймні доти, доки німецькі війська не вступають на Кавказ та в Середню Азію) мали бути радянські бранці відповідної національності – їхнім “добором і сортуванням” займалися спеціальні німецькі інстанції. Так, ще навесні 1942 р. було створено організаційний штаб “К” (“Кавказ”), який розгорнув активну діяльність у напрямку вербування добровольців серед військовополонених – уродженців Кавказу й Середньої Азії. Серед завдань штабу “К” було створення комісій для “фільтрації таборів військовополонених”, а також “відокремлення осіб кавказької національності від росіян для подальшого вербування”¹⁷.

Прибуле з таборів поповнення розташовували у вишкільних таборах, що були при кожному легіоні. Так, у Беньямінові дислокувався вишкільний табір туркестанського й північнокавказького, у Малькінії – азербайджанського, у Бяла Подляске – грузинського, у Заєжирже – вірменського, а в Седлице – волзько-татарського легіонів¹⁸.

Уже у вишкільних таборах майбутніх легіонерів розподіляли по ротах, взводах, відділеннях і вони приступали до навчання, яке зазвичай полягало в загальнофізичній і стрійовій підготовці, а також у засвоєнні німецьких команд і статутів. Стрійові заняття проводили командири рот – німці за допомогою перекладачів, а також командири взводів і відділень – представники даної національності, що відбули двотижневий вишкіл у спецшколі в Легіонові (ця школа займалася підготовкою молодшого комскладу, а також офіцерів – лейтенантів і капітанів)¹⁹.

По завершенні початкового курсу навчання легіонери переводились у батальйони в центрах формування легіонів, де приступали до тактичної підготовки й вивчення матеріальної частини. У складі цих батальйонів вони вирушали на фронт.

Батальйон мав складатися з трьох стрілецьких, кулеметної й штабної роти по 100–130 чол. у кожній; стрілецька рота – три стрілецьких і кулеметний взвод; штабна – взводи протитанковий, мінометний, саперний і зв’язку. Загалом від 800 до 1000 бійців і офіцерів, у тому числі до 60 осіб німецького кадрового складу (4 офіцери, 1 військовий чиновник, 32 унтер-офіцери й 23 рядових). Німецькі командири батальйонів і рот мали заступників – дублерів із числа представників даної національності. Командний склад нижче ротної ланки комплектувався винятково національними кадрами, які пройшли вишкіл у школі в Легіонові²⁰.

У результаті до весни 1942 р. перші батальйони східних легіонів завершили навчання й вирушили на Східний фронт (головним чином, на Кавказ і під Сталінград). Це відбувалося в три етапи:

1. До кінця 1942 р. було відправлено 6 туркестанських (450-й, 452-й, 781-й, 782-й, 783-й, 784-й), 2 азербайджанських (804-й і 805-й), 3 північнокавказьких (800-й, 801-й, 802-й), 2 грузинських (795-й і 796-й) і 2 вірменських (808-й, 809-й) піхотних батальйони.

2. На початку 1943 р. за ними вирушили 5 туркестанських (від 765-го по 789-й), 4 азербайджанських (806-й, 807-й, 817-й і 818-й), 1 північнокавказький (803-й), 4 грузинських (від 797-го по 799-й, а також 822-й), 4 вірменських (з 810-го по 813-й) і 3 волзько-татарських (825-й, 826-й і 827-й) піхотних батальйони.

3. У 2-й половині 1943 р.: 3 туркестанських (790-й, 791-й і 792-й), 2 азербайджанських (819-й і 820-й), 3 північнокавказьких (835-й, 836-й і 837-й), 2 грузинських (823-й і 824-й), 3 вірменських (814-й, 815-й і 816-й), 4 волзько-татарських (від 828-го по 831-й) піхотних батальйонів.

Загалом на момент ліквідації штабу командування східними легіонами в Польщі (жовтень 1943 р.) тут було сформовано 53 піхотних батальйони – 14 туркестанських, 8 азербайджанських, 7 північнокавказьких, 8 грузинських, 9 вірменських і 7 волзько-татарських (загальна чисельність – близько 53 тис. осіб)²¹.

Територія Польщі не була єдиним місцем формування підрозділів східних легіонів. Так, після зимових боїв 1941–1942 рр. зі складу групи армій “Центр” в Україну була виведена 162-а піхотна дивізія вермахту. Згідно з наказом верховного командування вермахту (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ) її передбачалося реорганізувати в ще один навчальний центр підготовки “східних” військ, із тими ж цілями й завданнями, що й у Польщі.

Нові центри з вишкільними таборами були розгорнуті на території Полтавщини: у Ромнах – туркестанський, у Прилуках – азербайджанський, у Гадячі – грузинський, у Лохвиці – вірменський, у Миргороді – північнокавказький. Згодом планувалося створити волзько-татарський легіон, проте до цього так і не дійшло.

У Миргороді також дислокувався штаб формування легіонів, який мав офіційну назву – штаб підготовки й навчання іноземних добровольчих формувань із радянських військовополонених (Aufstellung- und Ausbildungsstab für ausländische Freiwilligen-Verbände aus sowjetrussischen Kriegsgefangenen). Очолював штаб полковник (із 6 вересня 1942 р. – генерал-майор) Оскар Ріттер фон Нідермаєр²².

Як і у випадку з Польщею, усі відібрані спецкомісіями військовополонені переводились до підготовчих таборів у Лубнах і Хоролі. Чисельність і структура сформованих в Україні батальйонів практично не відрізнялася від сформованих у Польщі. Єдина відмінність полягала в співвідношенні німецького й національного кадрового персоналу (якщо в Польщі німців у складі батальйону налічувалося не більше 60, то тут їх мало бути не більше 37 – 4 офіцери, 1 військовий чиновник, 7 зондерфюрерів, 15 унтер-офіцерів і 10 рядових)²³.

Таким чином, до травня 1943 р. на території України вдалося сформувати 25 піхотних батальйонів: 12 туркестанських (I/29, I/44, I/76, I/94, I/100, I/295, I/297, I/305, I/370, I/371, I/384, I/389-й), 6 азербайджанських (I/4, I/73, I/97, I/101, I/111, II/73-й), 4 грузинських (I/1, I/9, II/4, II/198-й) і 3 вірменських (I/125, I/198, II/9-й), а також 2 посилені північнокавказьких напівбатальйони (842-й і 843-й), 7 будівельних і 2 запасних (загальна чисельність – понад 30 тис. осіб).

На стадії формування перебували ще 8 піхотних батальйонів: 4 туркестанських (I/71, I/79, I/376 і I/113-й), 1 азербайджанський (I/50-й), 2 грузинських (II/125 і III/9-й) і 1 вірменський (III/73-й)²⁴.

Вище вже зазначалося, що одним із ініціаторів організації й підготовки “східних” добровольчих підрозділів була військова розвідка – абвер. Його 2-й відділ, що займався диверсіями й саботажем, сформував з’єднання особливого призначення “Горянин” (Sonderverband “Bergmann”). Створення цього підрозділу розпочалося восени 1941 р. на навчальному полігоні Нойгамер (Німеччина). Особовий

(переважно рядовий) склад з'єднання набирився в таборах військовополонених із представників народів Північного Кавказу й Закавказзя, а офіцери — серед емігрантів-кавказців, що проживали у Франції. Окрім набраних із числа бранців і емігрантів добровольців, до складу підрозділу входило спеціальне з'єднання абверу “Тамара” (130 грузинів), створене для організації повстання в Грузії²⁵. Командував підрозділом кадровий офіцер абверу, знавець Росії, обер-лейтенант Т.Оберлендер, а його заступником став зондерфюрер В. фон Кутченбах, який виріс у Росії, володів російською та азербайджанською мовами²⁶.

Відбір добровольців до складу з'єднання тривав до кінця листопада 1941 р., коли його було передислоковано до Баварії, у Міттельвальде, де до березня 1942 р. особовий склад займався піхотною й гірськоєгерською підготовкою. На цей час підрозділ мав таку структуру: у 1-й роті служили грузини й вірмени, у 2-й — представники народів Дагестану, у 3-й — азербайджанці, у 4-й — грузини й вірмени, а 5-та, штабна, рота була укомплектована грузинами-емігрантами. Командний склад з'єднання (до ротної ланки включно) цілковито складався з німців²⁷.

На 7–8 червня 1942 р. підрозділ налічував майже 1200 осіб (300 німців і 900 кавказців). У червні 1942 р. з'єднання склало присягу, а в серпні — вересні вирушило на Кавказ. Тут у вересні — листопаді 1942 р. із перебіжчиків, військовополонених і місцевих добровольців удалося сформувати ще 4 стрілецькі роти (грузинську, північнокавказьку, азербайджанську й мішану запасну) і стільки ж кавалерійських ескадронів (грузинський, кабардинський, балкарський і російський). У результаті на кінець 1942 р. підрозділ налічував 2690 осіб (240 німців і 2450 кавказців), що дало змогу розгорнути його в полк, який складався з трьох батальйонів: 1-го (грузинського), 2-го (азербайджанського) й 3-го (північнокавказького)²⁸.

Військовий вишкіл східних легіонів нічим не відрізнявся від вишколу піхотних і єгерських частин вермахту. Проте політична підготовка мала низку суттєвих особливостей. Головна роль відводилася вихованню легіонерів у національному дусі. Так, бійцям туркестанського легіону обіцялося створення “Великого Туркестану” під протекторатом Німеччини, який мав включати в себе, окрім Середньої Азії й Казахстану, ще й Башкирію, Поволжя, Азербайджан, Північний Кавказ і Синьцзян (Західний Китай)²⁹. Поволзьким татарам німці говорили, що вони “найбільш освічені, діяльні й політично цінні елементи з усіх тюркських народів СРСР”³⁰.

Політпідготовка легіонерів здійснювалася по лінії відділу пропаганди вермахту при штабі оперативного керівництва ОКВ, співробітники якого активно співпрацювали з відповідними національними комітетами в Німеччині, використовуючи їх як посередників.

До рядових легіонерів національна ідея доводилася через друковану продукцію (газети й журнали), редакторами й номінальними власниками яких були представники комітетів, але фактично керували співробітники відділу пропаганди вермахту. Так, для солдатів туркестанського легіону виходила газета “Єні Туркестан” (“Yeni-Türkistan”) і журнали “Міллі Туркестан” (“Milli Türkistan”) та “Міллі адабіят” (“Milli Adabijat”). Політична лінія цих видань полягала в закликах до “звільнення Середньої Азії від більшовизму й російської окупації”. Серед бійців волзько-татарського легіону поширювалися газети “Ідель-Урал” (“Idel-Ural”) і “Татар адабіят” (“Tatar Adabijat”), які закликали до “об'єднання всіх татар і мусульман між Волгою й Уралом, вигнання російського населення й налагодження дружніх відносин із Німеччиною”. Головними ж друкованими органами для північнокавказького легіону були газети “Газават” і “Північний Кавказ”, для азербайджанського — “Азербайджан” (“Azerbajzan”), грузинського — “Сакартвелло” (“Sakhartwello”), а для вірменського — газета “Аястан” (“Hajastan”)³¹.

Велику допомогу в політпідготовці легіонів надавали пантюркістські організації й пов'язані з ними емігрантські кола в Туреччині. Маючи за мету об'єднання всіх тюркських народів в одну державу під егідою Туреччини, вони сподівалися, що Німеччина, розгромивши СРСР, допоможе їм у цьому. У свою чергу, німці прагнули втягнути Туреччину у війну на своєму боці й давали пантюркістам сигнали, що це цілком можливо³². Так, у вересні 1941 р., із метою з'ясувати позицію Німеччини щодо вимог пантюркістів, до Берліна прибув один із лідерів організації Нурі-паша. Після низки його зустрічей із начальником політичного відділу МЗС Е.Верманом у Берліні було вирішено створити спецкомітет, який би займався поширенням ідей пантюркізму в середовищі військовополонених – тюрків і мусульман – із метою використання їх для агітації на радянській території й утворення з них військових частин³³.

При підготовці легіонерів, а надто мусульман, важливе місце відводилося релігійному вихованню. За сприяння відповідних відділів національних комітетів у всіх легіонах, де служили мусульмани, було запроваджено посади мул, які інколи поєднували релігійні функції з командирськими (були командирами взводів). Усі мули зазвичай були віком 25–32 роки й проходили відповідну підготовку в Німеччині. За свідченням одного з бійців туркестанського легіону, “багато хто з них не відрізнявся високим знанням справи, позаяк плутали порядок молитов і обрядів”. Мули перебували на утриманні легіонерів: із 10 марок, які легіонер отримував за 10 днів, на користь мул в обов'язковому порядку йшло 2. У всіх мусульманських легіонах щотижня відбувався намаз. Проповідей і промов мули зазвичай не виголошували³⁴. Посада мули, який входив до складу штабу, запроваджувалася в кожному батальйоні, що вирушав на фронт. Окрім основних обов'язків, пов'язаних із релігійними відправами, мула “був зобов'язаний стежити за моральним станом своїх підопічних”³⁵. Завершала військову й політичну підготовку колективна присяга й вручення національного прапора. Після цього батальйони вирушали на фронт.

Бойове застосування підрозділів східних легіонів датується осінню 1942 р., коли перші із сформованих у Польщі й Україні батальйони вирушили на Кавказ і під Сталінград. Створюючи легіони, німці переслідували дві мети: військову (поповнити частини вермахту за рахунок місцевих уродженців, обізнаних із гірським театром бойових дій) і політичну, як і при створенні будь-якого іноземного добровольчого формування. Суть останньої у своїй доповідній записці “Питання щодо кавказьких військових частин” висловив один із ідеологів нацизму А.Розенберг: “Розмежування племен і народностей Кавказу... полегшило б німецькому командуванню панування над ними... Чисельність окремих формувань може визначатися воєнними міркуваннями, але розташування їх серед окремих народностей – лише політичними... Уже самий факт використання військової частини з метою відродження суперечностей між різними народностями є політичним моментом”³⁶.

На цій підставі деякі (перш за все радянські) історики стверджували, що при організації східних легіонів в основу системи їх бойового застосування було покладено винятково політичний принцип, а використовували їх, як пише сучасний російський дослідник В.П.Галицький, лише як “каральні й диверсійно-розвідувальні батальйони”³⁷.

Це вірно лише почасти. Згідно з німецькими архівними матеріалами, більшість підрозділів східних легіонів готувалися саме як фронтові формування й застосовувати їх збиралися відповідним чином. Однак окрім суто бойових структур вермахту, набором і вишколом добровольців займалися також його розвідувальні органи й структури, відповідальні за підготовку допоміжних формувань. Це й зумовило розмаїття застосування легіонів, серед якого можна виокремити: 1. Піхотні батальйони, сформовані командуваннями східних легіонів у Польщі й Ук-

раїні; 2.Окрім піхотних батальйонів, у Польщі та в Україні було сформовано велику кількість будівельних, залізничних, транспортних та ін. допоміжних частин; 3.Розвідувально-диверсійні частини, сформовані абвером³⁸.

У вересні 1942 – січні 1943 рр. у смузі груп армій “А” і “Б” було задіяно 25 батальйонів східних легіонів, які виконували бойові завдання нарівні з підрозділами вермахту. Так, у складі 97-ї єгерської й 125-ї піхотної дивізій 17-ї армії вермахту в напрямку на Туапсе наступали 452-й і 781-й туркестанські, 800-й північнокавказький, а також 796-й грузинський і 807-й вірменський батальйони. Південніше, у складі 4-ї гірськоєгерської дивізії наступав 804-й азербайджанський батальйон. Східніше, у районі Нальчика та Моздока, діяли 805-й, 806-й азербайджанські, 795-й грузинський і 809-й вірменський батальйони, що перебували в оперативному підпорядкуванні 111-ї та 50-ї піхотних дивізій 1-ї німецької танкової армії. На астраханському напрямку в складі 16-ї моторизованої дивізії перебували 450-й, 782-й і 811-й туркестанські батальйони, зосереджені тут для подальшого просування в Казахстан і Середню Азію. Ці батальйони діяли як піхотні частини, окрім 804-го азербайджанського, 796-го й II/4-го грузинських, які входили до складу гірськоєгерських дивізій³⁹.

Батальйони застосовувалися на найнебезпечніших ділянках фронту, тож втрати були дуже великі, що зумовлювалося як запеклим характером боїв на Кавказі, так і недостатнім вишколом особового складу для ведення бойових дій у горах. Приміром, за вказаний період, втрати 450-го туркестанського батальйону вбитими, пораненими й пропалими безвісти становили 20% (188 осіб), у 762-му туркестанському – 12%, 811-му туркестанському – 9%, 452-му туркестанському – 11%, I/370-му туркестанському – 55% і 805-му азербайджанському – 21%⁴⁰.

29 вересня 1943 р. А.Гітлер наказав перевести всіх добровольців із числа громадян СРСР зі Східного фронту в Західну Європу, позаяк після відступу німців із Кавказу й з південної Росії він не вважав ці підрозділи досить надійними для боротьби з радянською армією⁴¹. А вже 2 жовтня генштаб видав наказ №10570/43 про переведення командування східними легіонами з Польщі у Францію, у розпорядження командувача групи армій “Захід” (переводилися управлінські структури, вишкільні табори й частина підрозділів). У першій половині листопада 1943 р. передислокація завершилася – 21 листопада у Франції, окрім штабу, перебували всі шість легіонів, школи офіцерська й перекладачів. Загальна чисельність легіонерів становила 10500 осіб, штаб-квартира містилася в Нансі (Східна Франція)⁴².

1 лютого 1944 р. у Франції відбулася нова реорганізація з’єднань із метою посилення контролю й боєздатності. У результаті східні легіони були переформовані в запасні батальйони, які перевели до південної Франції й розташували в містах Кастр (грузинський, туркестанський і північнокавказький) і Манд (вірменський, азербайджанський і волзько-татарський). Тут їх було об’єднано в 1-й і 2-й кадрові добровольчі (східні) полки, які разом із російськими, українськими й козацькими підрозділами утворили кадрову добровольчу (східну) дивізію (Freiwilligen-(Ost)-Stamm-Division) зі штабом у Ліоні. Першим комдивом був полковник Гольсте, а з кінця березня 1944 – генерал-майор Геннінг. Проте наприкінці червня 1944 р. це з’єднання було розформоване (не виправдало сподівань німецького командування), а особовий склад поповнив інші добровольчі частини⁴³.

Батальйони, що не ввійшли до складу кадрової дивізії – або охороняли Атлантичний вал на узбережжі Франції, Бельгії й Нідерландів (795-й, 797-й, 798-й, 822-й і 823-й грузинські, 800-й, 803-й і 835-й північнокавказькі, 781-й і 787-й туркестанські, а також 809-й, 812-й і 813-й вірменські), або вели боротьбу з партизанами в центральній Франції (799-й, I/9-й, II/4-й грузинські й 829-й волзько-татарський).

Під час висадки союзників більшість підрозділів виявилися не в змозі чинити опір переважаючим силам. Деякі батальйони (795-й грузинський і 809-й вірменський) були знищені під ударами союзників, 798-й і 823-й грузинські, 800-й північнокавказький – заблоковані у “фортецях” Атлантичного узбережжя, а 797-й грузинський, 826-й і 827-й волзько-татарські були роззброєні самими німцями через небажання солдатів іти в бій і дезертирство⁴⁴.

Розкидані по Західному фронту батальйони були зібрані на навчальному полігоні Нойгамер (Силезія). Тут із особового складу грузинського, вірменського, азербайджанського й північнокавказького легіонів узимку 1944–1945 рр. було сформовано 12-те кавказьке винищувально-протитанкове з’єднання (Kaukasischen Panzerjagdverbnd № 12). Весною 1945 р. підрозділ діяв на одерському напрямку й брав участь в обороні Берліна⁴⁵.

Із менш боєздатної решти особового складу легіонів було створено допоміжні підрозділи, що їх до кінця війни використовували на фортифікаційних роботах.

Слід зауважити, що ця категорія східних добровольчих з’єднань була доволі чисельною, як і бойові частини. Так, у березні 1945 р. до складу вермахту входили 5 туркестанських робітничих батальйонів (“з’єднання Боллера”) (“Boller Verbnd”), 10 господарських і будівельних батальйонів мішаного національного складу, а також 202 господарських, саперних, залізничних і будівельних роти (111 туркестанських, 30 грузинських, 22 вірменські, 21 азербайджанська, 15 волзько-татарських і 3 північнокавказькі) загальною чисельністю майже 50 тис. осіб⁴⁶.

21 травня 1943 р. штаб командування східними легіонами на території України був реорганізований у 162-у тюркську піхотну дивізію (Turkomann-Infanterie-Division №162). Основою для неї стали батальйони, що перебували на стадії формування. Улітку 1943 р. особовий склад дивізії було передислоковано до Силезії, на навчальний полігон Нойгамер, де тривав процес формування⁴⁷. Командиром дивізії став О. фон Нідермаер, а з 4 травня 1944 р. – колишній начальник командування східними легіонами в Польщі генерал-майор фон Гайгендорф⁴⁸.

Після завершення (вересень 1943 р.) процесу формування й вишколу 162-а дивізія вирушила до Словенії, де разом із німецькими підрозділами й відділами місцевих колаборантів вела бої проти партизанів. У серпні 1944 р. дивізія передислокувалася в Італію, де до кінця війни виконувала охоронні функції, а також брала участь у боях із союзниками (вересень – грудень 1944 р. і січень – квітень 1945 р.), у квітні 1945 р. виведена на територію Австрії, де й склала зброю перед британськими військами⁴⁹.

Ще одним місцем бойового застосування підрозділів східних легіонів став Кримський півострів. Це було пов’язане з битвою за Кавказ і мало 2 етапи. На першому (січень – жовтень – грудень 1943 р.) на півострів виводилися польові батальйони східних легіонів для відпочинку й передислокації до місць формування й поповнення. Лише деякі з них залишалися на півострові, де особовий склад охороняв східне узбережжя. Від січня й до квітня 1943 р. з Кавказу на Крим були виведені 804-й, 805-й, 806-й і I/73-й азербайджанські, 809-й вірменський, 245-й, 811-й і I/370-й туркестанські, 796-й, I/9-й і II/4-й грузинські й 801-й північнокавказький батальйони. Таким чином, у квітні 1943 р. в розпорядженні командувача німецьких військ на півострові перебувало 1350 легіонерів (250 “туркестанців”, 400 північнокавказців, 300 азербайджанців, 150 грузинів і 250 вірменів)⁵⁰.

У жовтні 1943 р. розпочався 2-й етап перебування й використання підрозділів східних легіонів у Криму. Він пов’язаний із ліквідацією німецького плацдарму на Кубані й евакуацією на півострів 17-ї польової армії вермахту. У складі цієї армії перебувало чимало добровольців із числа радянських громадян (близько 16%). У Криму цей відсоток значно зріс, оскільки майже всі місцеві добровольчі формування перейшли в підпорядкування штабу армії або штабів її з’єднань. За-

галом чисельність формувань східних легіонів цієї армії дорівнювала 5540–6800 осіб. У квітні – травні 1944 р. переважна частина їх загинула під час радянського наступу⁵¹.

На відміну від цих з'єднань, підрозділ особливого призначення “Горянин” мав здійснювати розвідувально-диверсійні операції в близькому й далекому тилу радянських військ. У серпні – вересні 1942 р. частину його бійців (уродженців Північного Кавказу) було відібрано до складу спеціально сформованої північно-кавказької зондеркоманди “Шаміль” (Nordkaukasische Sonderkommando “Schamil”). Після відповідної підготовки вона десантувалася в радянському тилу. Одна з трьох груп цієї команди (10 німців і 15 північнокавказців) висадилася в районі об'єктів нафтовидобутку біля Грозного з метою їх захоплення й утримання до підходу передових відділів німецької 1-ї танкової армії. Спроба прориву німців до Грозного (25–27 вересня) не вдалася, проте група змогла повернутися назад⁵².

Подібні операції мав здійснювати й підрозділ “Горянин”, проте після його прибуття на Кавказ (вересень 1942 р.) план застосування змінився – спочатку частина брала участь у боротьбі з партизанами в районі Моздок – Нальчик – Мінеральні Води, а 29 жовтня підрозділ відправили на фронт як звичайну частину (1-а й 4-а роти діяли на нальчицькому, а 2-а й 3-я – на іщерському напрямках в оперативному підпорядкуванні 1-ї танкової армії). Із метою перевірки надійності підрозділу його кидали на найнебезпечніші ділянки фронту, тож втрати сягали половини особового складу⁵³.

За весь час свого існування підрозділ “Горянин” так і не використовувався за призначенням. Навіть після переведення його до Криму (лютий 1943 р.) особовий склад ніс охоронну службу на узбережжі в районі Коктебель – Двоакірна бухта, а пізньої осені – взимку 1943–1944 рр. брав участь у боях на Перекопі. Зрештою, у квітні 1944 р. “Горянин” був евакуйований із півострова й передислокований у Грузію (1-й і 3-й батальйони) та Польщу (2-й батальйон), де головним його завданням стала боротьба з партизанами⁵⁴.

Оцінюючи досвід використання підрозділів східних легіонів на Кавказі, начальник штабу групи армій “А” генерал-лейтенант Г. фон Грайфенберг відзначав, що деякі з них (804-й і 805-й азербайджанські), “діяли в крупних лісових районах самостійно, успішно боролися з бандами й загонами супротивника й зробили великий внесок у справу впокорення цих районів”⁵⁵.

Однак інші батальйони не виправдали сподівань німецького командування, не проявили високої боєздатності, тому що частина завербованих колишніх радянських військовополонених дезертирувала або перейшла на бік радянських військ. Істотну роль відіграла радянська пропаганда, яка хоч і звинувачувала всіх добровольців у зраді, водночас обіцяла прощення тим, хто “своєчасно схаменеться”. Мало місце й звичайне небажання легіонерів воювати із співвітчизниками⁵⁶.

У деяких батальйонах іще на стадії формування виникли підпільні групи, що готували перехід на бік партизанів чи радянських військ. Перша успішна спроба переходу відбулася в лютому 1943 р. у 825-у волзько-татарському батальйоні, який тоді ніс охоронну службу у Вітебській області. Вітебські підпільники встановили зв'язок із організацією в батальйоні (діяла з кінця 1942 р.), повідомили місцевим партизанам докладні дані про підрозділ і взяли участь в організації переходу особового складу до партизанів. 23 лютого більшість бійців частини зі зброєю перейшли в ліс⁵⁷.

Подібне відбулося у 804-у азербайджанському батальйоні після того, як він із Кавказу був виведений у Крим. Тут, за допомогою місцевих партизанів, у серпні 1943 р. в підрозділі виникла підпільна організація, яка мала стати основою партизанського загону. Вона діяла до 8 жовтня 1943 р., поки її не видав зрадник. Німці розстріляли 8 осіб, батальйон було розформовано, а особовий склад відпра-

влено в концтабір. Проте 60 легіонерам вдалося втекти й створити партизанський загін, який успішно діяв аж до звільнення півострова⁵⁸.

Через подібні випадки німецьке командування не довіряло особовому складові цих батальйонів. А після Сталінграда й відступу німців із Кавказу моральний стан добровольців геть погіршився. Тож (як уже згадувалося) усі східні формування було передислоковано на Західний або Італійський фронти, подалі від “більшовицької пропаганди”. Проте, справи не поліпшилися. Так, генерал К. фон Типпельскірх відзначав, що прибула в Італію 162-а піхотна дивізія, “сформована з радянських військовополонених-турків... у бойових діях себе не виправдала й могла бути використана лише для боротьби з партизанами. Значна кількість солдатів цієї дивізії втекла на бік ворога”⁵⁹.

Проаналізувавши наведені факти, можна з певністю стверджувати, що за період із 1941 по 1945 рр. у підрозділах східних легіонів пройшло службу від 304,6 до 316,6 тис. представників народів Поволжя, Кавказу, Закавказзя й Середньої Азії, а саме: “туркестанці” (близько 178 тис.), північнокавказці (27,4 тис. – 29,4 тис.), грузини (близько 19,6 тис.), вірмени (близько 17,6 тис.), азербайджанці (близько 24 – 34 тис.), народи Поволжя (близько 38 тис.). Загалом це становить 15% від загальної кількості іноземних добровольців у німецьких збройних силах (близько 2 млн. осіб) і 20 – 23% від загального числа радянських громадян (1,3 – 1,5 млн. осіб).

Такий значний відсоток добровольців можна пояснити комплексом причин. Із одного боку, створення з них бойових і допоміжних частин було військовим продовженням німецької національної політики. Із іншого боку, таку велику кількість громадян СРСР не можна пояснити лише діяльністю відповідних німецьких органів. Не є таємницею, що до 1941 р. в СРСР була маса незадоволених режимом, настроями яких не міг не скористатися обачливий ворог. Тож політичне й соціальне незадоволення вкупі з нерозв’язаним національним питанням і дали таку кількість колаборантів. Щодо представників народів, які служили в східних легіонах, то їхня ворожість до радянської влади мала ще й історичне коріння – багато хто з них, і не без підстав, уважали її діяльність продовженням російського імперіалізму.

Дані формування були унікальними, адже протягом усієї війни жодне з угруповань іноземних добровольців не мало такої організації, якою були, приміром, командування східними легіонами в Польщі й Україні. Підкреслимо, що така організація виправдала себе вже тому, що за період із кінця 1941 р. до кінця 1943 р. німцям удалося створити десятки піхотних батальйонів, а також сотні батальйонів і рот допоміжного призначення.

Сформовані командуваннями східних легіонів батальйони й роти активно застосовувалися під час війни. Із театрів бойових дій, де використовувалися східні легіони, можна назвати Кавказ, Крим, Україну, Білорусію, Польщу, Францію, Нідерланди, Італію, проте бойові якості особового складу цих формувань знижувалися. Переломний у війні 1943 р. став переломним і для бойового духу легіонерів. Більшість із них уже не бачили перспектив у війні на боці Німеччини й це різко негативно позначилося як на дисципліні, так і на бойовому духові багатьох бійців східних легіонів.

¹ Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of occupation policies. – London, 1957. – P. 200.

² *Ибрагимбейли Х.М.* Крах «Эдельвейса» и Ближний Восток. – М., 1977; *Ибрагимбейли Х.М.* Крах гитлеровской оккупационной политики на Кавказе // Народный подвиг в битве за Кавказ. – М., 1981; *Корхмазян Р.С.* Турецко-германские отношения в годы второй мировой войны. – Ереван, 1977; *Романов А.* Аллах «чернорубашечников» // Наука и религия. – 1964. – №5.

³ *Hoffmann J.* Ostlegionen 1941–1943. Turkotataren, Kaukasien und Wolgafinnen im deutsche Heer. – Freiburg, 1976; *Hoffmann J.* Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion. – Freiburg, 1991; *Sedler F.W.* Oskar Ritter von Niedermayer im Zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag

zur Geschichte der Ostlegionen // Wehrwissenschaftliche Rundschau. – 1970. – №12; Neulen H.-W. An Deutscher Seite: International Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – Мюнхен, 1985.

⁴ Галицкий В.П. «Для активной подрывной диверсионной деятельности в тылу у Красной Армии» // Военно-исторический журнал (далее – ВИЖ). – 2001. – №1; Гилязов И.А. Пантюркизм, пантуранизм и Германия // Этнографическое обозрение. – 1996. – №2; Гилязов И.А. На другой стороне. Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны. – Казань, 1998; Дробязко С.И. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. – М., 1999.

⁵ Houterman H. Eastern Troops in Zeeland. The Netherlands, 1943–1945. – New York, 1997; Munoz A.J. Hitler's Eastern Legions. – New York, 1997. – Vol.2; Nafziger G.F. Foreigners in Field Gray. The Russian, Croatian and Italian Soldiers in the Wehrmacht. – Pischah, 1995; Nafziger G.F. The German Order of Battle. Infantry in World War II. – London, 2000.

⁶ Дробязко С.И. Указ. соч. – С. 4.

⁷ Гальдер Ф. Военный дневник. 1939–1942. – М., 1970. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 60.

⁸ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland (далее – ВА-МА), Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Süd, RH 22/v. 198, S. 20, 21.

⁹ Ibid, S. 22, 23.

¹⁰ Ibid, Oberkommando des Heeres / Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber der Ersatzheeres, H 37/108, S. 37, 38.

¹¹ Ibid, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/8/Teil 1, S. 47.

¹² Besitz des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, Potsdam, Deutschland (далее – MGFA), ОКН/Chef НгьстуВдЕ/АНА. Bestimmungen für Aufstellung der Ostlegionen. – 1.7.1942. – S. 8.

¹³ ВА-МА, Oberkommando des Heeres / Chef der Heeresrüstung und Befehlshaber der Ersatzheeres, H 62-0/9, S. 27, 28.

¹⁴ Ibid, H 62-0/9, S. 27, 28.

¹⁵ Ibid, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/12, S. 14.

¹⁶ MGFA, ОКН/Chef НгьстуВдЕ/АНА. Bestimmungen für Aufstellung der Ostlegionen. – 24.4.1942. – S. 2, 3.

¹⁷ Ибрагимбейли Х.М. Крах гитлеровской оккупационной политики на Кавказе – С. 269.

¹⁸ ВА-МА, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/9/Teil 1, S. 57 – 60.

¹⁹ Ibid, 75022/10/Teil 2, S. 90 – 92.

²⁰ MGFA, Heygendorff R. v. Turkvulksische und Kaukasische Verbände im Kampf an Deutschlands Seite während des 2 Weltkrieges. – 1949. – S. 14 f.

²¹ ВА-МА, Militärbefehlshaber im Generalgouvernement / Wehrkreisbefehlshaber im Generalgouvernement, 75022/9/Teil 1, S. 95 – 98; 75022/10/Teil 2, S. 100.

²² Ibid, 162 Infanteriedivision, 34427/2, S. 41, 45; Sedler F.W. Op. cit. – S. 683 – 702.

²³ ВА-МА, 162 Infanteriedivision, 34427/1, S. 37.

²⁴ Ibid, S. 52.

²⁵ Кавказ. 1942–1943 гг.: героизм и предательство // ВИЖ. – 1991. – №8. – С. 35 – 43; Гречко А.А. Битва за Кавказ. – М., 1973. – С. 241.

²⁶ Кровавые злодеяния Оберлендера: отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5.04.1960 г. – М., 1960. – С. 24, 25.

²⁷ Hoffmann J. Op. cit. – S. 104 – 106.

²⁸ ВА-МА, Kommando der 3 Panzerdivision, RH 27-3/70, S. 25, 26; Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/111, S. 54, 55.

²⁹ Ибрагимбейли Х.М. Крах «Эдельвейса» и Ближний Восток – С. 205; Романов А. Указ. соч. – С. 33.

³⁰ Гилязов И.А. Пантюркизм, пантуранизм и Германия – С. 98.

³¹ «Мусульманская плаха» для России // ВИЖ. – 1996. – №5. – С. 25, 28; Ожороков А.В. Учебные структуры РОА, казачьих частей и ВС КОНР // Материалы по истории РОД. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 155. Hoffmann J. Op. cit. – S. 129, 188.

³² Дробязко С.И. Указ. соч. – С. 3.

³³ Корхмазян Р.С. Указ. соч. – С. 112, 113.

³⁴ Туркестанские легионеры // ВИЖ. – 1992. – №2. – С. 42.

³⁵ ВА-МА, Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/111, S. 17.

³⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов: В 3 т. – М., 1966. – Т.2. – С. 216.

³⁷ Галицкий В.П. Указ. соч. – С. 19.

³⁸ MGFA, Verzeichnis von Freiwilligen-Verbände aus dem Osten in der deutschen Wehrmacht. – S. 1 – 3.

³⁹ ВА-МА, Kommando der 97 Jägerdivision, RH 26-97/58, S. 64 – 69; Oberkommando der 1 Panzerarmee, RH 21-1/86D, S. 90 – 92; RH 21-1/160, S. 101, 102; RH 21-1/407, S. 95 – 97; Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/6, S. 77, 78; RH 19 V/80, S. 64 – 66, 68.

⁴⁰ ВА-МА, Oberkommando der Heeresgruppe A, RH 19 V/6, S. 54, 55, 114; RH 19 V/7, S. 84 – 86.

⁴¹ Neulen H.-W. Op. cit. – S. 331.

- ⁴² *Гилязов И.А.* На другой стороне ≥ – С. 99, 100.
- ⁴³ *Munoz A.J.* Op. cit. – P. 24, 27; *Nafziger G.F.* The German Order of Battle ≥ – P. 483.
- ⁴⁴ *Houterman H.* Op. cit. – P. 12 – 21, 61, 62.
- ⁴⁵ *Hoffmann J.* Op. cit. – S. 264.
- ⁴⁶ MGFA, Verzeichnis von Freiwilligen-Verbände aus dem Osten in der deutschen Wehrmacht. – S. 28, 29.
- ⁴⁷ *Nafziger G.F.* The German Order of Battle ≥ – P. 209.
- ⁴⁸ Deutsche Dienststelle. Die Auskunftstelle für Wehrmachtnachweise, Berlin, Deutschland, von Heygendorff, Ralph, geb. am 15.8.1897 in Dresden. – S. 1.
- ⁴⁹ *Стругар В.* Югославия в огне войны. 1941–1945. – М., 1985. – С. 176, 178; ВА-МА, 162 Infanteriedivision, 34427/5, S. 254 – 260.
- ⁵⁰ *Hoffmann J.* Op. cit. – S. 156 – 183, 193 – 211, 212 – 253, 327 – 345.
- ⁵¹ *Nafziger G.F.* Foreigners in Field Gray ≥ – P. 19 – 30.
- ⁵² Persönliches Archiv des Dr. Joachim Hoffmann, Ebringen, Deutschland, Nordkaukasisches Sonderkommando “Schamil”. – S. 1 – 3.
- ⁵³ Кабардино-Балкария в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Нальчик, 1975. – С. 248 – 254; ВА-МА, Oberkommando der 1 Panzerarmee, RH 21-1/409, S. 107 – 110.
- ⁵⁴ Кровавые злодеяния Оберлендера ≥ – С. 29, 30.
- ⁵⁵ Цит. за: *Дробязко С.И.* Указ. соч. – С. 10.
- ⁵⁶ Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК) – Ф. П-156. – Оп. 1. – Спр. 173-а. – Арк. 33 – 37 зв.
- ⁵⁷ *Аржаева Л.В., Доморад К.И., Игнатенко И.М.* Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – Минск, 1984. – Т.2. – С. 157.
- ⁵⁸ ДААРК. – Ф. П-151. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 1.
- ⁵⁹ *Типпельскирх К. фон.* История второй мировой войны. – СПб.; М., 1999. – С. 508.

In article the attempt of consideration of a history of creation and use of formations so-called Eastern Legions of the German armed forces within the Second World War is undertaken.